

Kenyhercz Róbert

Az *s*, *sz* kezdetű szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok a régi helynevekben

1. Az *s*, illetve *sz* kezdetű szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok mind a hangtörténet, mind a fonológia szempontjából különösen problémás szerkezetek. A fonológiában rendhagyó elemzésre van szükség ahhoz, hogy ez a több szempontból is rosszulformált, ugyanakkor kétségkívül létező szótagszerkezet valamilyen módon leírható legyen; a hangtörténetben pedig ez az a mássalhangzó-torlódási típus, amely az előtét hang betoldásával történő feloldási tendencia kizárólagos terepe. Mindkét kutatási terület problémáit megvizsgálva úgy tűnik, hogy a modern fonológia bizonyos eredményei elősegíthetik a hangtörténeti kutatásokat, és viszont, a hangváltozásokról kialakult történeti tudás mintegy visszacsatolásként segítheti megérteni bizonyos fonológiai struktúrák kialakulását, illetőleg felépülését. Ezt demonstrálandó, írásomban a kétféle megközelítést egy NYIRKOS ISTVÁN által felvetett probléma köré szeretném csoportosítani. NYIRKOS „Az intonológikus magánhangzók a magyarban” című monográfiájában az előtét hangok leírása kapcsán megemlíti, hogy az adatok statisztikai feldolgozása mellett további vizsgálatok szükségesek annak az eldöntésére, hogy az előtét hangok majdnem kizárólag miért éppen csak *s*, *sz* + zöngétlen zárhangból (*p*, *t*, *k*) felépülő mássalhangzó-kapcsolatok előtti helyzetben fejlődtek ki (1993: 37). A következőkben ehhez a kérdéshez kísérlek meg néhány szempont megemlítésével hozzászólni.

A vizsgálathoz feldolgozott korpuszt a korai ómagyar kor helynévanyaga adja. A magyar nyelv finnugor öröksége, hogy szókezdő helyzetben két mássalhangzó nem állhatott egymás után, s ezt a fonotaktikai sajátosságot a magyar nyelv a vándorlások során azon egyszerű oknál fogva megőrizte, hogy az ősmagyar korban nemigen került kapcsolatba olyan népekkel, amelyek nyelvéből efféle szerkezeteket vehetett volna át. A korai ómagyar kor az az időszak, amikor — döntően a szláv népekkel való érintkezés révén — az efféle szerkezetek megjelennek nyelvünkben, s amikor ezen külső körülmények hatására a magyar nyelv fonotaktikai szabályrendszere változásnak indul. Éppen ezért lehet különösen tanulságos a változás kezdeti szakaszát dokumentáló legkorábbi nyelvemlékeinkben, az oklevelek helynévi szórványai segítségével megvizsgálni a jelenséget. Az esetleges területi eltérések miatt adódó anomáliákat elkerülendő az Ár-

pád-kori Magyarország egész területéről próbáltam adatokat gyűjteni. A felvetett probléma mind teljesebb feltárása érdekében feldolgoztam GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkájának elkészült négy kötetében található településneveket és mikrotoponimákat. Ez a sorozat azonban névsorrendben Pilis megyével bezárólag tartalmaz csak adatokat, ezért az adatbázis kiegészítéseként az így összegyűlt adatokhoz hozzávettem CSÁNKI DEZSŐ „Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában” című munkájának az Árpád-korra vonatkozó adatközléseit, valamint FEKETE NAGY ANTAL és SZABÓ ISTVÁN egy-egy vármegyére kiterjedő feldolgozását is. Így az elemzésekhez majd kétszáz olyan 1350 előtti oklevélben szereplő helynév állt rendelkezésemre, amely valamilyen módon — adathatóan vagy etimológiai előzményét tekintve — kapcsolható a tárgyalt szótagszerkezeti típushoz. Tisztában vagyok azzal, hogy az általam feltárt adatokon kívül is létezhetnek további nevek, amelyek *s*, *sz* + mássalhangzó hangkapcsolatot tartalmaztak szó eleji pozícióban, hiszen az említett források nem fedik le az Árpád-kori Magyarország minden vármegyéjét, sőt a feldolgozott munkák zöme mikroneveket nem is tartalmaz, ám az esetlegesen kimaradt nevek — mivel a meglévő adatok elemzéséből is igen erőteljes tendenciák rajzolódnak ki — valószínűleg már nem módosítják lényegét érintően az általam vizsgált korpusz alapján elvégzett vizsgálatok eredményeit.

2. A korpusz feldolgozásának eredményei előtt röviden szólok az elemzések elméleti hátteréről. A szótagszerkezeti változás leírásának elméleti keretét a kurrens fonológiai irányzatok szótagra vonatkozó elképzeléseit használtam fel, különös tekintettel a kormányásfonológia szótagmodelljére. Az általam felhasznált modellek — noha elméleti hátterükben és terminológiájukban némiképpen eltérnek egymástól — közősek abban, hogy a szótagot összetevős szerkezetként fogják fel, ahol az összetételi tagok között különböző hierarchikus viszonyokat tételeznek. A szótag fő összetevői ezekben a reprezentációkban a szótagkezdet (Ke) vagy nyitány (Ny) — jelen keretek között szinonim fogalmaknak tekintem őket — és a rím (R), a rím pedig tovább osztható magra (M) és kódára (Kó) (vö. TÖRKENCZY 1994: 275, SZIGETVÁRI 1998: 185). Az ezen összetevők közötti viszonyokat különböző nyelvspecifikus szabályok, ún. jólformáltsági feltételek, illetőleg bizonyos univerzális elvek határozzák meg. Ezek szerint jólformálnak azt a szótagszerkezetet tekinthetjük, amelyik fonémák fonológiailag megengedhető kapcsolataiból építkezik. Adott nyelvben a fonológiailag megengedhető kombinációk a fonotaktikai szabályoktól függenek. Ilyen fonotaktikai szabály a mai magyarban például az, hogy egy szótagon belül két összetevő nem lehet azonos képzési helyű, vagy hogy elágazó szótagkezdet nem tölthető ki geminátával.

Ezen nyelvspecifikus jólformáltsági feltételek mellett létezik egy univerzális, minden nyelvre érvényes szótagépítési szabály is, a *s z o n o r i t á s i s o r*

b a r e n d e z é s vagy más megközelítésben a k o m p l e x i t á s i m e g - k ö t é s elve, amely szerint az elemek fonológiai megengedhető kombinációi megállapíthatóak az azt alkotó fonémák egy általános tulajdonsága, a hangzóssága, illetve komplexitása alapján. A magyarban a hangzóssági sorrend a következőképpen alakul (csökkenő sorrendben): magánhangzók > likvidák > nazálisok > réshangok > affrikáták > zárhangok. A komplexitási sor pedig ennek éppen az ellenkezője, hiszen minél hangzósabb egy hang, annál egyszerűbb. Ezek alapján általános szabályként megfogalmazható, hogy egy jólformált szótagon belül a mag felé haladva nő a szegmentumok szonoritása, míg a kóda felé haladva csökken. A kormányzási viszonyokat tekintve pedig elmondható, hogy egy szegmentum csak akkor határozhat meg, azaz csak akkor kormányozhat egy másik szegmentumot a szótagon belül, ha legalább ugyanolyan komplex. A komplexebb összetevőknek ezt a befolyását két elv köti: a l o k a l i t á s elve, azaz hogy kormányzás csak szomszédos szegmentumok között érvényesülhet (így a kóda nem kormányozhatja az előtte álló nyitányt), illetőleg az i r á n y í t o t t - s á g elve, azaz hogy az előbb említett szótagösszetevőkön (Ny, M, R) belül a kormányzás balról jobbra, míg összetevők között jobbról balra zajlik (vö. SZIGETVÁRI 1998: 187). Továbbá a kormányzásfonológia modellje különböző pozíciókban üres magokat is feltételez, amelyek bonyolult kormányzási és jogosítási viszonyok következtében lehetnek kiejtésre jogosítottak és jogosítatlanok. Ezek magyarázatára nem szükséges kitérnünk, a modell ezzel a különböző morfológiai műveletek következtében bekövetkező hangkieséseket és hangbetoldódásokat tudja leírni. Lényegét majd a feloldási tendencia magyarázatakor fogjuk világosan látni.

Ezen általános szótagépítési elvek alapján előljáróban elmondható, hogy a korai ómagyar fonotaxisban volt egy olyan — az imént már említett — finnugorból örökölt nyelvspecifikus szabály, amely tiltotta a hangzósság alapján egyébként megengedett és jólformált mássalhangzó-torlódásokat az első szótag nyitányában. Például a hangzósság vagy összetettség szerint a *palást* etimonjában, a szláv *plast* lexémában jólformált a *pl-* szó eleji elágazó szótagkezdet, hiszen a *p* hangzóssága kisebb, mint az *l*-é, így érvényesül az az elv, hogy a szótagon belül a mag felé haladva nő a szegmentumok szonoritása, illetve fennáll az összetevők közötti kormányzási viszony, azaz a szótag jólformált, hiszen a mag — ami az *a/á* magánhangzó — bír a legmagasabb hangzóssági értékkel, s a kódat alkotó *st* hangkapcsolatban is érvényesül minden elv. Az univerzális szótag-szervező szabályok alapján elvileg ennek a szónak tehát nem kellett volna megváltoznia a magyarba kerülésével, ám mégis azt látjuk, hogy ma ez a szó *palást* hangalakban él a nyelvben. Ennek a feloldásnak a már említett, a magyarra a honfoglalást megelőző időkben jellemző tiltó szabály volt az okozója, ami az ómagyar kor legelején szabálytalannak minősítette az efféle torlódásokat. VENNEMANN elmélete szerint a nyelvben változásnak leginkább azok a szerkezetek

vannak kitéve, amelyek valamilyen szempontból rosszulformáltak (idézi BAKRÓ-NAGY 1992: 35). Érthető tehát, hogy a magyar fonotaxis szempontjából rosszulformált *plast*-ból az ómagyar kor folyamán ingadozás során *palást* lett.

A nyelvi érintkezések hatására azonban egy másik szabály is megjelent a nyelvünkben, mégpedig az, amelyik éppen hogy megengedte a jólformált elágazó szótagkezdeteket szó elején. A két szabály versengésének következménye, hogy a magyarban egy idő után megjelentek az etimologikus mássalhangzó-torlódást megtartó szavak is. Ha az absztrakt nyelvi szinttől egy pillanatra konkrét fonetikai és szociolingvisztikai szintre térünk át, akkor ez a szabályversengés úgy értelmezhető, hogy a jövevényszót vagy nevet átvevő nyelvi közösség a fennálló nyelvi kontaktus hatására fokozatosan erősödő új szabálynak köszönhetően választhatott adott körülmények között, hogy kitölti-e inetimologikus bontóhanggal a torlódást, avagy nem. S ez az új szabály olyannyira megerősödött a nyelvi érintkezések, esetleges kétnyelvűségi viszonyok hatására, hogy a mai magyarban a tiltó szabály már nem érvényesül (vö. TÖRKENCZY 1994: 293–6), vagy legfeljebb csak egyes nyelvjárásokban, azaz egy ma átvett *spam* 'kéretlen reklámlevél' jelentésű szó valószínűleg nem fog **iszpem*-mé változni, hiszen nincs olyan szabály, ami ezt a változást indukálná. Ennyit az elméleti keretről előljáróban. A következőkben az elemzések alapjául szolgáló adatok feldolgozásának kérdéseiről szólok.

3. Mint minden hangtörténeti vizsgálatnál, természetesen jelen esetben is számos etimológiai bizonytalansággal kellett számolni. Különösen azokban az esetekben, amelyekben egyetlen okleveles adat sem támasztja alá a tárgyalt hangszerkezeti típus létét az adott helynévi lexémában, így legfeljebb csak feltételezésekre lehet hagyatkozni, esetleg a hangszerkezet alapján sejthető az adott név eredeti alakja. Ezeknél a szerkezeteknél a hangtani alapú etimologizálás azonban viszonylag biztos eredményekre vezet. Nem túl kockázatos kijelenteni például, hogy a Gömör megyei *Esztény* név etimonja — noha esetleg a név származását nem ismerjük — valószínűsíthetően *szt*- hangkapcsolatot tartalmazott szókezdő pozícióban. Ugyanakkor egészen biztosan elmondható, hogy az erdélyi Fehér vármegye alsó részéből adathozható *Szteregma-mező* név előtagja sosem volt **Szteregma* formájú, hiszen az efféle *szt*- hangkapcsolatok rendre előtéhanggal oldódtak fel, s nem bontóhanggal, mint az általam feltett névalakban esetlegesen elemezni lehetne (vö. Gy. 2: 102, 134). Mindenesetre az oklevelezés sajátosságai és az időbeli távolság által előidézett bizonytalanságokat érdemes szem előtt tartani, amikor a következőkben az *s*, *sz*, *z*, *zs* + mássalhangzó felépítésű elágazó szótagkezdetek jellegzetességeit bemutatom. Jelen írásom címében csupán az *s* és az *sz* fonémákat jelöltem meg tárgyként, ám etimológiai, helyesírási és egyéb okok miatt ezek zöngés párjait is bevontam vizsgálódásom körébe. Mint látni fogjuk, ez utóbbi két fonéma zöngés jellege lényegében nem befolyásolja a főbb fonológiai tendenciák lefolyását.

4. Az összes vizsgált névből 65 lexémában a nyelv már átvételkor, mintegy hangtani adaptációval vagy pedig azt követően nagyon rövid időn belül feloldotta a torlódásokat, hiszen az említett szócsoporthoz egyetlen adatot sem találtam, amelyik torlódásos formát mutatott volna, viszont etimológiai alapon föltehető, hogy a nevet átvevő magyar nyelvű csoport találkozott az idegen szerkezettel is. Még az időbeli elhatárolás sem nyújt segítséget, hiszen az ebbe a csoportba sorolható nevek között egészen korai, XII. század eleji és kései, a XIV. század közepéről való adatokat is találhatunk. Több esetben azt sem lehet eldönteni, hogy a magyar névhasználatban élő névnek volt-e közvetlen kapcsolata a torlódást mutató szláv eredetivel. A közszei előtagot tartalmazó nevek esetében ez a kérdés sok esetben eldönthetetlen marad. Példa erre a Krassó megyei *Szerdahely*, amelynek első adata elég kései (1330-ból való), és ott már *Zeredahel* formában szerepel (Gy. 3: 495–6), tehát az első szótag CV- szerkezetű, s a későbbi adatok sem mutatnak semmiféle ingadozást, noha a név közszei előtagjában feltehető egy etimologikus *szr-* hangkapcsolat.¹ Adatok hiányában azonban nem lehet tudni, hogy a név keletkezésekor élt-e még a magyar szóképzésben a bontóhanggal feloldódott *szer(e)da* forma mellett egy **szreda* alak is. Mert ha már stabilan *szer(e)da* alakban fordult elő a közsze, akkor az említett helynév — lévén nem átvétel — kizárandó az elemzésből.

A személynévi előtagú nevek esetében hasonló a helyzet. A Zala megyei *Istvánháza* első említése 1322-ből való, itt a név *Istuanhaza* formában szerepel (Cs. 3: 64), és későbbi adataiban is ez a hangszerkezet jellemzi. A kérdés ebben az esetben az, hogy ez a név már egy eleve magyaros hangszerkezetű *István* személynévből vagy pedig egy „idegen hangzású”, torlódást mutató névből keletkezett-e, hiszen a XIV. században még szép számmal fordulnak elő olyan nevek is, amelyek *st-* elágazó szótagkezdettel kezdődtek, mint például a szintén Zala megyei *Istvánd*, amely a XIV. század közepén még *Stephand* formában szerepel az oklevelekben (Cs. 3: 63–4). Ez utóbbi névalakról egészen bizonyosan állíthatjuk, hogy a magyar névhasználat része volt, hiszen a szó eleji torlódás mellett már egy magyar *-d* helynévképző is található benne.²

Az adatolási bizonytalanságokat jellemzi az alábbi körülmény is. Annak ellenére, hogy egy név nem mutat a fennmaradt forrásokban ingadozást a szókezdő mássalhangzó-torlódást illetően, egyáltalán nem biztos, hogy a név hangszerkezete nem ment át bizonyos ingadozáson. A Bereg megyei *Osztró* név a korai

¹ A TESz. egy óe. szl. *srěda* 'közép, szerda' jelentésű szóból eredezteti a szláv nyelvek hasonló jelentésű főnevét, ami aztán a magyarba is bekerült. Vö. szb.-hv. *srijèda*, szln. *srěda* stb.

² Az pedig csak még tovább bonyolítja a helyzetet, ha esetleg feltesszük, hogy egy adott névalak nem is magyar nyelvhasználók által ismert név volt: a szepesi *Lassupatak* ~ *Stillbach* párhuzamos névalakok közül az utóbbi nyilvánvalóan az ott élő német anyanyelvűek névhasználatában élt csak (vö. Cs. 1: 262).

ómagyar korban két oklevélben szerepel: +?1248>1393 és 1282/1379: *Vztro* formában (Gy. 1: 537), azaz a lexémának csak előtétthangos változata adatható. Ugyanakkor Nyitra megyében is találunk egy *Osztró*-t, amelynek viszont fennmaradtak korai, torlódást tartalmazó adatai is (+1111/1414: *Stro*, 1113: *Strov*), noha a XIII. század végétől kezdődően ez a név is már csak előtétthangos változatban élt: 1263/1273: *Vztov*,³ majd 1349: *Ozthrow* (Gy. 4: 440). Nyilván a Bereg megyei név adatolásának bizonytalansága, tudniillik hogy átírt oklevelekben maradt csak fenn, illetve a területi különbségek, s egyáltalán a két település keletkezési idejének tisztázatlan volta nem engednek messzemenő következtetéseket levonni a párhuzamba állításból, de ez a kiragadott példa talán mégis szemlélteti azt a sok bizonytalanságot, amely az ebbe a csoportba sorolt nevek hangszerkezeti változásának leírását kíséri.

A következő csoportba azok a nevek sorolhatóak, amelyeknek az etimológiájában megtalálható torlódás ideig-óráig adathatóan is kimutatható a helynévben, ám a változás végül a feloldási tendencia felülkerekedésével ért véget. Ilyen esetre az említett korpuszban 31 nevet találtam. A Hont megyei *Szalatnya* helységnév etimonjaként feltehető egy szláv *slatina* közszó (vö. FNESz.), tehát a név etimonjában szókezdő *szl*- mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazhatott. A név ingadozása is ezt mutatja: 1245/1331: *Zalatna*, 1299: *Zlatna*, 1326: *Zalathnia* (Gy. 3: 247). Az efféle nevek — az imént vázolt, az adatolásból adódó bizonytalansági tényezők miatt — nyilvánvalóan az előző csoporttal nagyon szoros viszonyban állnak, s a két számadat csak egymással párhuzamba állítva értelmezhető helyesen. Valószínű, hogy az előző csoportba sorolt 65 név közül több akár ide is sorolható lenne.

A harmadik, előzetes várakozásainkhoz képest meglepően sok, 75 nevet tartalmazó csoportba azok a lexémák tartoznak, amelyek megőrizték etimonjuk torlódásos hangszerkezetét. Ezen nevek között elenyészően kicsi azoknak a száma (mindössze 5), amelyekben a torlódás feloldására irányuló tendencia egyáltalán tetten érhető, noha végül ezekben a nevekben is megmaradt az eredeti torlódásos szókezdet. Itt sajnos, nincs mód kitérni ennek a ténynek, tudniillik a harmadik csoportba tartozó nevek nagy számának a jelentőségére, ám már ez a korai időszakra vonatkozó magas arány is mutatja, hogy érdemes lehet felülvizsgálni a magyar nyelvtörténetírás azon megállapítását, miszerint a magyar nyelv hangszerkezetétől idegen szókezdő mássalhangzó-torlódások a nyelvünkbe kerülve feloldódtak. Ehelyett sokkal inkább arról lehet szó, hogy a torlódást tiltó szabály viszonylag rövid időn belül — jóval rövidebb idő alatt, mint azt a szakirodalomban többnyire felteszik — elveszítette kizárólagosságát. Ennek bizonyítására azonban e tanulmány keretében nincs mód. Eredeti célkitűzésemhez híven a to-

³ A névalak látszólagos megbízhatatlansága ellenére a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldódásáról valószínűleg hitelesen vall.

vábbiakban rátérek a feldolgozott adatok fonológiai elemzésére, valamint megkísérlem a bevezetőben felvetett kérdés tisztázását, megadva az előtétthanggal történő feloldás egy lehetséges fonológiai magyarázatát.

5. Az adatok tanúsága alapján a korai ómagyar korban az alábbiakban olvasható hangkapcsolatok fordultak elő szó eleji pozícióban. A hangkapcsolat mellett zárójelben a biztos előfordulások száma (kiegészítve a később tárgyalt bizonytalan olvasatú adatok számával), illetve néhány példa olvasható.

sz- (34+7): 1258/1334: *Stynua* (Sztinva, Gömör, Gy. 2: 457); 1193: *Stamer* (Isztimér ~ Sztamer, Fejér, Gy. 2: 389); 1332: *Ztara* (Sztára, Somogy, Cs. 2: 649)

sztr- (31+2): 1113: *Streca* (Sztrojka, Nyitra, Gy. 4: 472); 1193: *Strece* (Sztrece, Trencsén, FN. 189); 1276: *Strig* (Sztrigy, Hunyad, Gy. 3: 277)

st- (12+5): 1266/1274: *Stallo* (Istálló, Hont, Gy. 3: 204); 1225: *Stanch* (Astáncs, Komárom, Gy. 3: 405); 1272: *Stulba* (Stulba, Ugocsa, Sz. 384)

szk- (9+1): 1217/1410/1524: *Zkalza* (Szakolca, Nyitra, Gy. 4: 463); 1124/1226: *Scala* (Szkalka, Trencsén, FN. 184); 1334: *Zkálnuk* (Szkálnok, Hont, Gy. 3: 272)

sp- (9): 1282/1379: *Spantoa* (Ispán tava, Bereg, Gy. 1: 537); 1329: *Spanlaka* (Ispán laka, erdélyi Fehér, Gy. 2: 167); 1330: *Spanfelde* (Ispánföldre, Nógrád, Gy. 4: 253)

szl- (6): 1320/1358: *Schlusfalua* (Szlavosfalva, Gömör, Gy. 2: 553); 1281: *Slovyk Keve* (Szlovik köve, Hont, Gy. 3: 150)

zl- (2): 1244: *Zlaticze* (Zlatóc, Trencsén, FN. 213); 1272: *Zlieho* (Zliechó, Trencsén, FN. 213)

zv- (2): 1295: *Zwatoz reth* (Zvatóc rét, Liptó, Gy. 4: 57); 1249: *Zwan* (Zovány, Kraszna, Gy. 3: 522)

str- (1+1): 1379: *Straso* (Strázsa, Nyitra, Gy. 4: 461–2)

sk- (1): 1293: *Scalch* (Iskolt, Baranya, Gy. 1: 278)

szkl- (1): 1323: *Sclabonia* (Szklabonya, Nógrád, Gy. 4: 300)

spr- (1): [1290–95]: *Spreng* (Spring, erdélyi Fehér, Gy. 2: 184)

zsd- (1): +?1248>1393: *Sdala* (Zsdála, Bereg, Gy. 1: 537)

zd- (1): 1299: *Zdubugh* (Zubogy, Gömör, Gy. 2: 558–9)

szb- (1): 1222: *Zbehleb* (Szebelléb, Hont, Gy. 3: 249)

sl- (1): 1249/1321/XVII.: *Slumpataka* (Slum pataka, Hont, Gy. 3: 152, 233)

szm- (1): 1222/1550: *Shmula* (Szomolya, Heves, Gy. 3: 136)

sv- (1): 1338: *Swedler* (Swedlér, Szepes, Cs. 1: 254)

szty- (1): 1324>1344: *Styen* (Esztyén, Baranya, Gy. 1: 301)

szv- (1): 1342: *Zwynobana* (Szinóbánya ~ Szvinye, Nógrád, Gy. 4: 300)

Az alábbiakban a már említett bizonytalan olvasatú adatok találhatóak, melyek olvasatának függvényében változik egy-egy szótagtípus előfordulási aránya.

- st-/szt-* (5): 1329/1520: *Stahoy*n (Stahojn ~ Sztahojn, Bars, Gy. 1: 465); [1272]/1272: *Stoyk* (Stojk ~ Sztojck, Árva, Gy. 1: 197); 1327: *Stholch* (Stolc ~ Sztolc, Zala, Cs. 3: 113); 1343: *Sturgou* (Sturgó ~ Szturgó, Zala, Cs. 3: 16–7); 1325/1349: *Stephand* (Istánd, Küküllő, Gy. 3: 554)
- szr-/sztr-* (3): [1177]/1500 k.: *Scro* (Iszró ~ Sztró, Baranya, Gy. 1: 318–9); 1332–7/PR: *Scrute* (Sztrite, Ung, Cs. 1: 399); 1332/PR: *Scris* (Trizs ~ Sztrizs, Gömör, Gy. 2: 556)
- szr-/sztr-* (2): 1298/1350: *Strach* [ɔ: *Starchan*] (Tarcsán ~ Sztarcsán, Hont, Gy. 3: 257); 1250: *St(re)goa* (Sztregova ~ Sztergó ~ Osztorgova, Nógrád, Gy. 4: 302–3)
- sz-/szk-* (1): +1228/1383/1407: *Scurubuchhyda* (Szurubucs ~ Szkurubucs ? hida, Baranya, Gy. 1: 273–4)
- str-/sztr-* (1): 1271: *Strigo* (Strigó ~ Sztrigó, Zala, Cs. 3: 16–7)

A már sokat emlegetett adatolási bizonytalanságok miatt összegyűjtöttem azokat a hangkapcsolatokat is, amelyek etimológiai okok miatt a bemutatottakon kívül átmenetileg részt vehettek a helynevek hangalakjának felépítésében, ám az oklevelekben adatként nem jelennek meg. A következő hangkapcsolatok léte ebből következően a magyarban erőteljesen hipotetikus: *zb-*: *Üzbég* (Nyitra); *szgr-*: *Izgrin* (Veszprém); *zsny-*: *Izsnyéte* (Bereg); *szr-*: *Szeremlyén* (Bodrog); *sm-*: *Sumurakus* (Hunyad).⁴

Nyilván egy ilyen leegyszerűsített statisztika sokkal többet mond el az átdó nyelv — esetünkben elsősorban a szláv nyelvek — fonológiájáról, mint a magyaréről, ám az adatokra pillantva világossá válik, hogy NYIRKOS ISTVÁN felvetésében a hangkapcsolat második tagja miért zöngétlen zárhang minden esetben. Valójában ennek csupán az az oka, hogy lényegében ilyen szótagokat tartalmazó szavakkal került kapcsolatba a magyar nyelv. Arról a következőkben szólok, hogy a második tagként viszonylag nagy számban előforduló *l* fonéma miért nem játszik szerepet az előtérhanggal feloldódott torlódások alakulásában.

6. A megmaradt elágazó szókezdetek nagy száma ellenére természetesen a feloldási tendencia működését sem szabad figyelmen kívül hagyni, noha e téren eredményeim teljes összhangban vannak a korábbi kutatásokkal. Általánosságban az állapítható meg, hogy az *s*, *sz*, *z*, *zs* + mássalhangzó (+ mássalhangzó) kezdetű szavak a hangkapcsolat második hangjának minőségétől függően vettek részt az egyes feloldási tendenciákban. Ha az elágazás második hangja zárhang volt, akkor feloldódás esetén szinte kizárólagos a torlódás előtérhanggal való bővítése. Néhány, egyébként kétséges adat mutat csak ingadozást e tekintetben, például a nógrádi *Zekelche* talán visszavezethető egy szl. *Skalica* helynévre (Gy.

⁴ Egyetlen olyan szókezdő mássalhangzó-kapcsolat van, amelynek léte eleve olvasati döntésektől függ: az adatok hiánya okán valószínűséggel az *sr-* elágazó nyitány nem fordult elő a korai ómagyarban szókezdő pozícióban.

4: 210, 251), míg a baranyai *Szaporca* előzményeként feltehető egy déli szl. *Sporica* név, amelynek a tövében a *spor* 'lassú' jelentésű szó található meg (Gy. 1: 380–1). Ezekon kívül egy erősen vitatható olvasatú adat sorolható még ide, ami nem bontóhanggal, hanem egy mássalhangzó kiesésével oldotta fel a szókezdő torlódást, bár a forrást figyelembe véve inkább íráshibáról van szó. Ez az adat a Trencsén megyei *Sztrece* 1332–7/PR: *Tracha* előfordulása (FN. 189–90). A név többi adata torlódást mutat.

Minden egyéb, az előzőekben bemutatott torlódási típus bontóhanggal oldódott fel. Esetleg az *Eszlár* ~ *Oszlár* ~ *Aszlár* típusú nevekről lehetne feltételezni, hogy egy *szl-* hangkapcsolat feloldásai lennének, azonban ezek etimológiája VCC- szó eleji szerkezetet mutat, tehát nagy valószínűséggel nem tartalmazott szókezdő helyzetben torlódást.

7. A NYIRKOS ISTVÁN által feltett kérdésre visszatérve az egyik első és legfontosabb problémaként azt lehetne felvetni, hogy vajon miért csak az *s*, *sz* + *p*, *t*, *k* torlódást tartalmazó szótagszerkezetek feloldásában van szerepe az előtét-hangoknak. Az általam feltárt típusokon kívül NYIRKOS és idézett könyvének előzményei is megemlítik a *dv-* (*udvar*, *udvarnok*), illetve a *tr-* (*otromba*) hangkapcsolatokat is, mint amely szerkezetek rendhagyó módon előtét-hanggal oldódtak fel (NYIRKOS 1993: 30). Azonban mindkét szótagkezdettel kapcsolatban felmerülnek etimológiai bizonytalanságok, tudniillik egyáltalán nem biztos, hogy ezek szláv eredetije mássalhangzó-torlódást tartalmazott szó elején. KNIEZSA mindkét esetben egy VC- szerkezetű szláv etimont valószínűsít: az *udvarnok* esetében nem a társadalmi réteget megnevező *dvornik*-ot — mely etimológiát később a TESz. nem tart teljesen elvetendőnek —, hanem egy *udvornыкъ* alakot tesz fel, amelyből elvonással lett az *udvar* szavunk (KNIEZSA 1955: 540); míg az *otromba* lexémát nem az óegyházi szláv 'trombita' jelentésű *troma* alakra, hanem a szláv *otroba*, 'korpa' jelentésű szóra vezeti vissza (i. m. 701). Hangszerkezeti szempontból KNIEZSA két etimológiája valószínűsíthető inkább, az előtét-hangos feloldást feltételező etimológiák csak szokatlan és egyedülálló analógiás hatás következtében lennének helyesek. Ugyanis a modern fonológia egyedül az *s*, *sz* + mássalhangzó kezdetű szó eleji mássalhangzó-kapcsolatoknak tulajdonít olyan pozíciót a hangszerkezeti ábrázolásban, amely alapján egy efféle előtét-hangos feloldás absztrakt fonológiai szinten egyáltalán végbemehetett. Végezetül szeretnék ennek a reprezentációjáról szólni néhány szót.

8. Egyetlen olyan eset van, amely a bevezetőben említett jólformáltsági feltételekkel nem írható le, ez pedig a címben is jelzett, számos nyelvben előforduló *s*, *sz* + C szótag eleji mássalhangzó-kapcsolat. Ezeket a hangkapcsolatokat nem lehet nyitányként elemezni, hiszen akkor ez az esetek egy részében (pl. *st-*, *sk-*) megsértenék az összetettségi vagy hangzóssági sorbarendezés elvét, hiszen az *s* kevésbé összetett, illetve nagyobb a hangzóssága, mint a zárhangoknak. Más-

részt ez az egyetlen olyan hang, amellyel háromfelé ágazó szótagkezdetek is elképzelhetőek, s ráadásul nem is kis számban (pl. *str-*), ez pedig sérti a szótagösszetevők binaritásának elvét. Így az újabb fonológiai irányzatok egyöntetűen rendhagyó kapcsolatnak minősítik a szótagkeleji *s*, *sz* + C kapcsolatokat. Vagy egy önálló összetevőbe, a szótagelőbe helyezik a mélyszerkezetben, amit egészen más szabályok szerveznek, mint a szótagkezdetet (TÖRKENCZY 1994: 288), vagy pedig az egész alakzatot ún. kóda–nyitány kapcsolatként értelmezik (SZIGETVÁRI 1998: 203), aminek következtében az *s*, illetve *sz* szintén nem lesz a nyitány része. Az ilyen kapcsolatok rendhagyó elemzését nyelvtörténeti példákkal kiválóan alá lehet támasztani, hiszen az olyan nyelvek is, mint a portugál — amelyben volt elágazó nyitány (lat. *primo* > port. *primo* 'első'), tehát a mássalhangzó–torlódások nem oldódtak fel benne —, a szó eleji *s*, *sz* + C kapcsolatot nem engedték meg (lat. *status* > port. *estado* 'állapot'). Ez a példa már sejteti, hogy a felszínen ugyan két hasonló mássalhangzó–kapcsolatot látunk, a mélyszerkezetben azonban lényeges különbség van a két szerkezet között.

A magyar nyelvre vonatkozó történeti ismeretek is támogatják ezt a fajta rendhagyó elemzést. Hiszen a magyarban eredendően tiltva voltak az elágazó nyitányok, s a jövevényszavak útján a nyelvi rendszerbe bekerülő szavaknak egy részében a nyelv ezeket feloldotta, mégpedig úgy, hogy a szlávban megengedett hangkapcsolatban a honosító közösség a két mássalhangzó között érzett kiejtetlenségre nem jogosított magot, így ezt a magpozíciót szabályszerű módokon kitöltötte (szl. *brat* > m. *barát*). Ezzel szemben az *s*, *sz* + C kapcsolatok esetében nem a két mássalhangzó között, hanem a kóda–nyitány kapcsolatként értelmezett hangkapcsolatban a kóda előtt érezte az ómagyar beszélő ugyanazt a kiejtetlenségre nem jogosított magot: így lett a lat. *schola* a magyarban *iskola*, és nem **sokola*.

Ennél a helyzet persze sokkal bonyolultabb, de ez a fonológia belügye, hogy tudniillik miként tud egy ilyen rendhagyó ábrázolást maradéktalanul adaptálni modelljébe. Jelen keretek között csupán a modell nyelvtörténeti alkalmazhatósága, illetve magyarázó adekvátsága érdekes, s ebből a szempontból az tökéletesen elég, hogy ezek a szerkezetek nem tartoznak a szótag kezdetéhez, tehát természetesen másként viselkednek, mint az egyéb, nemcsak a felszínen elágazó szótagkezdetek. Ez lehet az egyetlen oka annak, hogy a magyarban a korabeli fonotaktikai körülmények között előtérhangok egyáltalán kifejlődhettek, s hogy csakis az *s*, *sz* + C kapcsolatok előtt. Ez a nyelvtörténeti tény nagyban támogatja az egyébként részleteiben kissé önkényesnek tűnő fonológiai elemzési módot.

9. Végezetül térjünk át a NYIRKOS-féle felvetés szintén nagyon érdekes második részére, mégpedig arra, hogy miért csak zárhangok előtt következett be az inetimologikus előtérhangok kifejlődése. Véleményem szerint ez ismét egy olyan pont lehet, ahol a nyelvtörténet a modern fonológia segítségére siethet.

A kérdést leegyszerűsítve azt is mondhatnánk, a probléma lényegében független a magyar nyelv fonológiai rendszerétől, a szlávoktól a rendszert már így kaptuk: az esetek döntő hányadában az *s, sz + C* kapcsolatok második mássalhangzója zöngétlen zárhang volt. Ezen a ponton azonban további két probléma adódik. Egyrészt, ha az *s, sz* szótagon belüli státusza annyira különleges, akkor miért nem előtétanggal oldódtak fel a viszonylag gyakori *s, sz + l* kapcsolatok is, hiszen a fonológiai ábrázolás alapján akár ez is elképzelhető lenne. Ennek oka a szótagon belüli kormányzási viszonyokban keresendő. Mivel a zárhangok komplexebbek, mint a réshangok, képesek olyan összetevők közötti, jobbról balra történő kormányzási viszony kialakítására, amelyben a réshangok kormányzott összetevőként jelennek meg. S mivel csak külön összetevők között lehetséges jobb-bal irányú kormányzás, az *s, sz* ezekben a szótagokban a jólformáltsági és kormányzási feltételek teljesülése miatt külön összetevőbe tartozik, ami lehet szótagelő is, lehet egyfajta kóda is. Az *l* viszont a zárhangokkal ellentétben már nem képes az *s, sz* összetevők közötti kormányzására, és éppen az összetettségi viszonyok miatt nem. Az a tény pedig, hogy a szókezdő *sl-* kapcsolatok soha nem oldódtak fel előtétanggal, hanem csakis bontóhanggal, az előzőek alapján arra utal, hogy a beszélő az efféle hangkapcsolatok esetében nem a torlódás előtt, hanem a két mássalhangzó között érzett kiejtetlenségre nem jogosított magot. Azaz a nyelvi változásban az ilyen szerkezetek nem kóda–nyitány kapcsolatként, hanem valódi elágazó nyitányként vettek részt. Így tehát a nyelvtörténeti változások vizsgálatából az a tanúság adódik, hogy nem általánosságban az *s, sz + C* kapcsolatok, hanem csupán az *s, sz +* zárhang kapcsolatok alkotnak kóda–nyitány kapcsolatot. S így érthetővé válik egyrészt az a fajta elemzés is, ami az *sl-* szótagkezdetet a szonoritási sorbarendezés alapján jólformálnak minősíti, s másrészt pedig az a nyelvtörténeti tény is, hogy miért csak *s, sz +* zárhang előtt találunk előtétangot a magyarban.⁵

10. Végül még egyszer összefoglalva az elmondottakat, s immáron konkrét választ is adva NYIRKOS ISTVÁN felvetésére, azt mondhatjuk, hogy az *s, sz* különleges szótagbeli pozíciója az, amely egyedülálló és kizárólagos módon lehetővé tette a korai ómagyar kor fonotaktikai viszonyai között az előtétangok ki-fejlődését efféle mássalhangzó-kapcsolatok előtti helyzetben. Másrészt a felmerülő szótagminták közül második pozícióban egyedül a zárhangok voltak azok, amelyek olyan jogosítási és kormányzási viszonyokat tettek lehetővé, amelyekben az előtétangos feloldás a korai ómagyar korban elképzelhető volt. S hogy

⁵ A felmerülő probléma másik részére, tudniillik arra, hogy miért éppen zöngétlen zárhangok alkotják a második tagot, az adatok tanulsága alapján azt lehetne válaszolni, hogy egy bizonyos fajta kóda–nyitány kapcsolatban fellépő oda-vissza ható zöngétlenedés már a szláv nyelvekben végbement, s ha bizonyos kapcsolatoknál mégsem, akkor a zöngétlenedés a magyarban történt meg.

miért csak *s*, *sz* + zöngétlen zárhangok korrelációjában találjuk meg ezt a szótagszerkezeti változást, arra minden bizonnyal a további vizsgálatok tudnak majd választ adni.

Irodalom

- BAKRÓ-NAGY MARIANNE (1992), Alapnyelvi szótagszerkezetek. In: *Rédei-Festschrift*. Szerk. RIESE, T.–DERÉKY, P.–SZ. BAKRÓ-NAGY M.–HAJDÚ P. Wien–Bp. 35–41.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.
- FN. = FEKETE NAGY ANTAL, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV. Trencsén vármegye.* Bp., 1941.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2.* Bp.
- NYIRKOS ISTVÁN (1993), *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban.* Debrecen.
- Sz. = SZABÓ ISTVÁN, *Ugocea megye. Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből I/1.* Bp., 1937.
- SZIGETVÁRI PÉTER (1998), Kormányzás a fonológiában. *ÁNyT.* 19: 165–213.
- TÖRKENCZY MIKLÓS (1994) A szótag. In: *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 273–392.